

Od legendarne Sutjeske, istočne i srednje Bosne do Jadranskog mora (maj—oktobar 1943. godine)

Od legendarne Sutjeske do Jadranskog mora

Nova, takozvana Peta neprijateljska ofanziva, dotad najzamašniji pothvat okupatora protiv glavnih snaga Narodnooslobodilačke vojske, sručila se sredinom maja 1943. svom silinom na Operativnu grupu divizija Vrhovnog štaba koja se, u svom nastupanju ka Srbiji, zatekla u severnoj Crnoj Gori i Sandžaku.

Prva proleterska brigada je u dolini Lima, kod Bijelog Polja i Mojkovca, primila na sebe prve nalete Prve brdske divizije, one iste nemačke divizije koja je prošlog leta doprla do najviših vrhova Kavkaza, da bi potom, usiljenim maršem, stigla na ugroženi front na Tari, kod Čelebića i Zlatnog Bora.

Zajedno sa ostalim jedinicama Operativne grupe, Brigada časno ispunjava svoje zadatke u najdramatičnijoj bici oslobođilačkog rata: njeni bataljoni, iz usiljenog marša koji ih je preko Tare, Pive i Vučeva doveo u dolinu Sutjeske, jurišaju na Borovno i odbijaju neprijatelja kod Suhe, a zatim izbijaju na Zelengoru da bi, sa ostalim brigadama svoje i Druge divizije, izvršili probor obruča i omogućili izvlačenje okruženih snaga. Siloviti juriš Prve proleterske na Balinovcu u svanuće 10. juna ostao je zabeležen kao jedan od najznačajnijih i najpresudnijih bojeva narodnooslobodilačkog rata.

Pošto je učestvovala u proboru i drugog obruča, između Foče i Kalinovika, Brigada prodire u istočnu Bosnu gde u brzom naletu oslobađa Han-Pijesak, Vlasenicu, Drinjaču i Zvornik. Za Brigadu nema odmora: novi zadaci doveli su je ponovo u srednju Bosnu, a zatim i u Dalmaciju, gde između Sinja, Imotskog i Splita učestvuje u borbama protiv nemačkih trupa koje pokušavaju da ovladaju obalom. U sastav Brigade ulazi tada italijanski bataljon »Garibaldi«. Prva proleterska postaje i internacionalna brigada!

Mi smo se uspjeli probiti iz tog obruča. Prva proleterska je išla naprijed i rušila barijere na koje je nailazila. Na Balinovcu, na jednom brdu koje je neprijatelj bio zauzeo, Prva proleterska je strašno osakatila Nijemce. Oni su tu imali velike gubitke i razbjježali su se. Prva proleterska je išla dalje. Mi smo također nastavili put. No, na tom putu Nijemci su neprekidno navaljivali na nas. Jedno brdo na Zelengori, Ljubin grob, branila je Četvrta crnogorska. Ona je tu izgubila mnogo ljudi, ali nam Nijemci nisu mogli spriječiti prolaz.

To su samo velike epizode najžešće bitke koja se vodila ovdje, oko Tjentišta. U neravnopravnim uslovima, samo sa lakim pješadijskim naoružanjem koje smo uglavnom otimali od neprijatelja, naši borci, fizički iscrpljeni u prethodnim bitkama i iznurenii danonoćnim marševima i glađu, prihvatali su borbu na život i smrt. U ovim planinama odjekivali su pozivi na juriš, ginuo je drug za druga, borac za ranjenika, proticali su sudbonosni časovi najvećih iskušenja.

Ta iskušenja naše jedinice su izdržale i mi smo se probili iz toga željeznoga obruča. Hitler je dakle preuzeo sve što je mogao, ali nije uspio da nas pobijedi. Mi smo nastavili akcije protiv Nijemaca, Talijana i drugih i išli u nove pobjede. Uspjeli smo zato što je svim preimicstvima neprijatelja odoljelo ono najvažnije, koje je bilo na našoj strani - a to je moralno-politička snaga, borbenost koja je izvirala iz shvatanja ciljeva za koje se borimo.

TITO

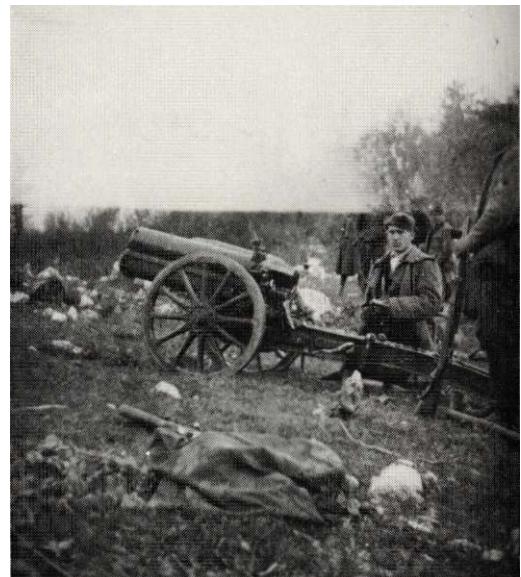
Artiljerijski divizion 1. proleterske divizije na položaju kod Bijelog Polja neposredno pred petu neprijateljsku ofanzivu 1943. godine.

Drug Tito, Štabu 1. divizije, 26. maja 1943.

»Morate blokirati neprijateljske jedinice na Zlatnom Boru i pod svaku cijenu osigurati prelaz preko Uzlupa. Taj je prelaz od životne važnosti za nas... Izvršite krajnje napore jer od toga zavisi naš uspjeh.«

Metanac, kod Bijelog Polja, 10. maj 1943: deo uništene italijanske auto-kolone od 19 kamiona. Na slici: grupa boraca Drugog bataljona sa meštanima prilikom evakuacije bogatog plena.

Naši »brđani« zaplenjeni od Italijana na Kapku kod Drine, april 1943, sada tuku Nemce u V ofanzivi. Snimak napravljen 15. maja 1943.

2.6.

Obaveštajni oficir odlazi na novo komandno mesto u Žavnik.

Prevode letaka koji su poslednjih dana bačeni u zonu divizije iz aviona vidi u prilogu. Za sada se nije mogao ustanoviti ma kakav propagandni uspeh ovih letaka kod Crvenih jedinica.

10.6.

U 09.45 časova radiogram dostavljen svim jedinicama: "Obroč oko Tita zatvoren. Tito i njegovi pratioci navodno u nemačkim uniformama. Ni jedan za vojsku sposoban muškarac ne sme živ da napusti obruč. Žens pretražiti, da li to u stvari nisu presvučeni muškarci. Kontrolisati vojničke isprave".

Izvod iz operativnog dnevnika nemačke 1. brdske divizije

Telegram
Poverljiva šifra
Br. /nečitak/ od 17. V

Ministarstvu inostranih poslova Berlin

Operacija »Švarc« (Schwarz) počela juče izjutra. Dosada postignuti ciljevi:

SS-divizija Princ Eugen zapadno Bileće-zapadno Gackog. 118. peš. divizija zauzela Kalinovik, nadire prema jugoistoku. 369. hrvatska legionarska divizija oslobođila je Italijane u Foči od partizana, nadire ka Pljevlju. Bugari su u naslonu obrazovali zaprečnu liniju. Južno od Prijepolja italijanska divizija Taurinenze sопstvenom inicijativom uključila se u borbu i nastupa prema jugozapadu. 1. brdska divizija i puk Brandenburg u nadiranju preko Bijelog Polja i Kolašina prema zapadu. Pretpostavlja se da se Mihailović već izvukao iz okruženja. Držanje Italijana u Hercegovini moglo bi biti vrlo štetno po uspeh nastupanja divizije Princ Eugen.

Prvi utisci:

Četnici vrlo iznenađeni, dosada su dali slab otpor. Partizani uglavnom u borbi sa divizijom Taurinenze i 1. brdskom. Italijani ne prihvataju. Guverner Crne Gore odbio je da da odgovor. Italijanski 6. arm. korpus generala Arnika (Amico) u Dubrovniku ometa operacije. SS-divizija Princ Eugen izveštava da je ustanovljeno da je ustanovljeno da se četnici kod Mostara i Nevesinja povlače u nemačkim uniformama i na italijanskim vozilima. - Roboti je juče našim trupama dostavio na znanje sledeću njegovu armijsku zapovest:

četnici kod Mostara i Nevesinja povlače u italijanskim uniformama i na italijanskim vozilima. - Roboti je juče našim trupama dostavio na znanje sledeću njegovu armijsku zapovest:

U 23.00 časa komandant 369. grenadirskog puka (potpukovnik Fišer) javlja:

»III bataljon 369. puka je u 16.42 časa u borbi protiv jakog neprijatelja zauzeo vis 1642.« Neprijatelj je otvorio jaku koncentričnu vatru sa svih strana iz teških minobacača i mitraljeza na III bataljon 369. puka, a nakon toga napao bataljon vrlo jakim snagama. Bataljon je bio prinudjen da se povuče na Balinovac. III bataljon 370. puka nalazio se kao rezerva u vreme borbe III bataljona 369. puka na Balinovcu, angažujući 11. četu radi obezbeđenja boka na koti 1592. Pošto je situacija bila sve kritičnija, major Hene je naredio da III bataljon 370 puka, bez 11. čete, pređe na kotu 1642. III bataljon 370. puka nalazio se u nastupanju, u vremenu povlačenja III bataljona 369. puka koji je, i pored ličnog angažovanja majora Hene i njegovih oficira, uhvatila panika pa je i III bataljon 370. puka podlegao psihozni povlačenja.*

* Iz izveštaja Kaše, nemačkog poslanika u NDH, Ministarstvu inostranih poslova u Berlinu.

Telegram

Poverljiva šifra
Br. /nečitak/ od 17 V

Ministarstvu inostranih poslova Berlin

Operacija "Švarc" /Schwarz/ počela juče izjutra. Dosada postignuti ciljevi:

SS-divizija Princ Eugen zapadno Bileće-zapadno Gackog. 118. peš. divizija zauzela Kalinovik, nadire prema jugoistoku. 369. hrvatska legionarska divizija oslobođila je Italijane u Foči od partizana, nadire ka Pljevlju. Bugari su u naslonu obrazovali zaprečnu liniju. Južno od Prijepolja italijanska divizija Taurinenze sопstvenom inicijativom uključila se u borbu i nastupa prema jugozapadu. 1. brdska divizija i puk Brandenburg u nadiranju preko Bijelog Polja i Kolašina prema zapadu. Pretpostavlja se da se Mihailović već izvukao iz okruženja. Držanje Italijana u Hercegovini moglo bi biti vrlo štetno po uspeh nastupanja divizije Princ Eugen.

Prvi utisci:

Četnici vrlo iznenađeni, dosada su dali slab otpor. Partizani uglavnom u borbi sa divizijom Taurinenze i 1. brdskom. Italijani ne prihvataju. Guverner Crne Gore odbio je da da odgovor. Italijanski 6. arm. korpus generala Amico u Dubrovniku ometa operacije. SS-divizija Princ Eugen izveštava da je ustanovljeno da se četnici kod Mostara i Nevesinja povlače u nemačkim uniformama i na italijanskim vozilima. - Roboti je juče našim trupama dostavio na znanje sledeću njegovu armijsku zapovest:

U 23.00 časova komandant 369. grenadirskog puka /potpukovnik Fišer/ javlja:

"III bataljona 369. puka je u 16.42 časova u borbi protiv jakog neprijatelja zauzeo vis 1642.« Neprijatelj je otvorio jaku koncentričnu vatru sa svih strana iz teških minobacača i mitraljeza na III bataljon 369. puka, a nakon toga napao bataljon vrlo jakim snagama. Bataljon je bio prinudjen da se povuče na Balinovac. III bataljon 370. puka nalazio se kao rezerva u vreme borbe III bataljona 369. puka na Balinovcu, angažujući 11. četu radi obezbeđenja boka na kotu 1592. Pošto je situacija bila sve kritičnija, major Hene je naredio, da III bataljon 370 puka, bez 11. čete, pređe na kotu 1642. III bataljon 370. puka nalazio se u nastupanju, u vremenu povlačenja III bataljona 369. puka koja je, i pored ličnog angažovanja majora Hene i njegovih oficira, uhvatila panika pa je i III bataljon 370. puka podlegao psihozni povlačenja.

Snimak načinjen prvog dana pete neprijateljske ofanzive, kod sela Šahovića. Na slici, sleva nadesno: Miho Radulović, Jovan Barović i Đorđija Savičević.

Stvarajući uslove za proboj naših jediničaca preko Popovog mosta, Kragujevački bataljon je u borbi za Borovno izveo pravi podvig. U žestokom jurišu celog bataljona slomljen je otpor Nemaca. Svi oni bili su poubijani ili zarobljeni, a jedinice bataljona ovladale su ovim važnim položajem. Ali ni jedan drugi okršaj nije odneo toliko njegovih boraca.

Za samo 30 minuta borbe, koliko je trajao juriš Bataljona, poginulo je njih 17 i 7 ranjeno. Bili su to pravi junaci revolucije: politički komesar Treće čete Mladen Miloradović, zamenik komandira Omladinske čete Božo Hadživuković, omladinski rukovodilac Omladinske čete Tone Vargović, vodnik Lojo Šerif, vodnik Vlado Elez, mitraljesci Aco Visocki i Božo Pejović, desetar Hadžimešić i borci: Petar Birošević, Milan Pavić, Slobodan Filipović, Vladislav Jerosimić, Mirko Mirković, Milan Obradović, Milutin Parezanović, Vojislav Milanović i Milan Raketić.

Teško su ranjeni politički komesar Bataljona Mirko Jovanović, Dragica Sraka i drugi.

*Stevan Roglić
i Lazar Savičević*

Kratak predah boraca Prvog bataljona u Sandžaku maja 1943. godine posle okršaja sa Italijanicima i četnicima.

Na početku pete neprijateljske ofanzive, Prva proleterska brigada dobila je zadatku da proboj usmeri u pravcu Foče. Štab Trećeg bataljona sa kuririma, snimljen po zauzimanju položaja na padinama planine Ljubišnje, 26. maja 1943. godine.

Umorna četa rudara je sačuvala svoj borbeni duh. Za vreme usiljenog višednevnog marša preko Ljubišnje, bataljon je hitao prema Zlatnom Boru. Odmah po dolasku morali smo u protivnapad na Zlatni Bor. Rade se tada rastužio?

— Drugovi će mi gladni ići u borbu.

Na Zlatnom Boru bila se strašna borba. Jedna od najtežih. Nemački položaji bili su udaljeni od naših svega pedesetak koraka. Jedni drugima smo hvatali bačene bombe i vraćali ih nazad. Raspraskavale su se u vazduhu. Otimali smo se za svaku bukvu. Smenjivali su se juriši i protivjuriši. Mnogi drugovi bili su ranjeni.

U ovoj velikoj borbi, u jurišu bataljona na nemačke rovove završio je svoj život i Rade, rudarski radnik, politički komesar Rudarske čete. Pogodilo ga je parče bačačke mine koja je eksplodirala u njegovoj neposrednoj blizini.

Rudara je malo ostalo, ali je i dalje ostala Rudarska četa — onakva kakva je bila, kakvu je Rade voleo i vaspitavao. U srcima preživelih boraca čete, u njihovoj trajnoj uspomeni ostao je svetli lik Rada Milićevića, komesara, heroja i graditelja čete.

Milan Simović

Zora zateče bataljon pred Maočem.

Kiša malaksa. Na brzu ruku se zgotovalo jelo, pa kolona produži. Kad bataljon izbi na Kosanicu, kiša prestade, oblaci počeše da iščezavaju, a kad stiže u podnožje Ljubišnje, ukaza se potpuno vedro nebo. Pred samu noć prethodnica bataljona stiže na Ćelebić.

Vihor rata je nekoliko puta prelazio ovim mjestom. Tragovi su ostali: čadave ruševine negdašnjih kuća gdje su bile trgovine, kafane, pošta. Joko Borota je sa jednom grupom boraca prethodnica. Budno oko Borote primijeti neke rakete u šumi prema Bakiću. O tome odmah izvješti Burića. U tom momentu dotrča preplašena partizanka i povika:

— Nijemci pobiše ranjenike!

Grudi joj se nadimaju od uzbuđenja i velikog trčanja. To je bolničarka.

— Gdje, gdje, gdje je bolnica? Gdje su Nijemci? — odmah se zainteresova Savo Burić.

— U Borja! Eno ono selo dolje... Brže, brže, kumim vas, drugovi! Joj meni!

Savo izdade zapovijest komandirima. Borci otrčaše što brže mogu. Upadoše u selo. Zaista Nijemci. Sa svih strana zaprskajuće bombe. Zapucaše puškomitrailjeri.

Proleteri se pomiješaše sa Nijencima. Nijemci odgovoriše bombama i mašinkama.

Josip Broz Tito ranjen je na položajima Milinklada – u bici na Sutješci 9. juna 1943. godine. Bio je to jedini slučaj u drugome svetskom ratu da je jedan vrhovni komandant ranjen. Drugi Tito se uvek nalazio sa svojim borcima u prvim borbenim linijama.

Na snimku Save Orovića pored ranjenog druga Tita nalazi se drljan Ribar.

ma. Za pola sata Nijemci su izbačeni iz sela: bolnica je spasena.

Još nije ispred sela njemački »šarac«. Tamo pode desetina Mileve Šćepanović. Sve sami mladići, mahom Bosanci iz okoline Prnjavora. Mileva ih čuva i vodi svestranu brigu o njima. Mnogi je ne zovu drukčije nego »majka«. Ona im je, u ovoj buri, dobrim dijelom i majka i otac!

Mileva pode naprijed sa mašinkom koju nosi sa Sitnice. Tada je sama zarobila domobranskog podoficira sa mašinkom. Kao priznanje za hrabrost, odlukom štaba bataljona dodijeljena joj je ustaška mašinka. Ona rasporedi desetinu. Jedan puškomitrailjez lijevo, drugi desno, »šarac« sa Milevom pravo. Nečujno proleteri priđoše i zasuše bombama njemački položaj. Nijemci odgovoriše takođe bombama. Njemačke bombe prebacuju Milevu sa njениim borcima. Jedna bomba zahvati kraj uzdignutog pramena kose na Milevinoj glavi. Mileva pozva desetinu na poslednji juriš. Još jedanput planuše bombe. Njemački položaj je likvidiran. Petorica mrtvih Nijemaca ostade na mjestu. Iz Milevine desetine niko nije ni ranjen.

Batrić Jovanović

Delovi Prve proleterske prelaze Pivu, 29. maj 1943. U prvom planu Milan Petrović, komandir čete.

Rade Milićević (levo), rođen 1910. godine, Zvijerinja, Bileće, radnik; član KPJ od 1940. Stupio u NOB 1941. Poginuo maja 1943. na Zlatnom Boru, kraj Foče, kao politički komesar Rudarske čete u Četvrtom kraljevačkom bataljonu. Narodni heroj.

Hamid Beširević (dole), rođen 1919. godine, Višegrad, student teologije; član KPJ od 1942. Stupio u NOB 21. decembra 1941, poginuo juna 1943, na Sutjesci, na dužnosti zamenika političkog komesara 3. čete Prvog bataljona. Narodni heroj.

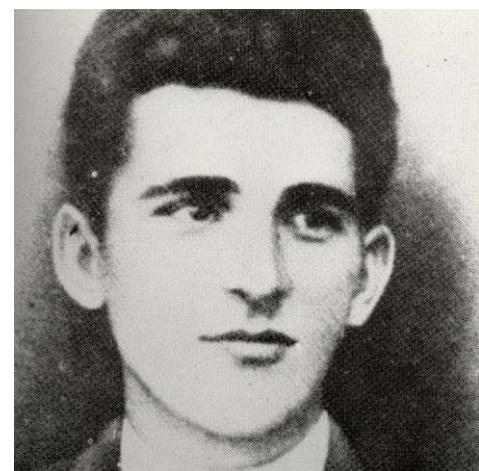
Živan Maričić (gore), rođen 1911. godine, Žica, Kraljevo; radnik; član KPJ od 1941. Stupio u NOB jula 1941. Poginuo juna 1943. na Sutjesci, kao komandant Četvrtog kraljevačkog bataljona. Narodni heroj.

Jovan Radulović (gore), rođen 1904. godine, Bar, radnik; član KPJ od 1931. Stupio u NOB jula 1941. Poginuo 21. maja 1943. na Zlatnom Boru, kod Foče, kao komandir čete u Prvom bataljonu. Narodni heroj.

Bolina Prelević Bajo (slika dole), rođen 1919. godine, Stravče, Podgorica-Titograd, zemljoradnik; član KPJ od 1942. Stupio u NOB jula 1941. Poginuo juna 1943. na Sutjesci, kao zamenik komandira Prateće čete Drugog bataljona. Narodni heroj.

Šerif Lojo (gore), rođen 1920. godine, Brdo, Foča; radnik, član KPJ od 1942. Stupio u NOB februara 1942. Poginuo 5. juna 1943. na Borovnu, kao komandir voda Omladinske čete Trećeg kragujevačkog bataljona. Narodni heroj.

Milan Šarac, rođen 1917. godine, Đedovci, Sokolac; podoficir jugoslovenske vojske, član KPJ od 1942. Stupio u NOB 1941. Poginuo 8. juna 1943. na Sutjesci, kao komandant Šestog beogradskog bataljona. Narodni heroj.

Momčilo Stanojlović Moma (levo), rođen 1916. godine, Kragujevac; vazduhoplovni poručnik pilot; član KPJ od 1941. Stupio u NOB jula 1941. Poginuo 13. juna 1943, na Sutjesci, kao zamenik komandanta Treće proleterske sandžačke brigade. Narodni heroj.

Đuro Vujović Španac (desno), rođen 1911. godine, Ljubotinj, Cetinje; radnik; član KPJ od 1929. Učesnik španskoga građanskog rata, u NOB-u od 1941. Poginuo 9. juna 1943. na Zelengori, kao Titov lični pratilec. Narodni heroj.

Čitava četa se prebacuje do ivice šume.

Nemci nasumce izbacuju rafale prema šumi. Kuršumi glođu mokra stabla. Poneka mina tresne iza nas. Šuma ječi.

U grupu bombaša ulazi i Pega, pored Vlaste, Save i Milivoja.

Polaze. Sa njima su pošli i bombaši iz Rudarske i Prve. Ne čujem više nikakvu pucnjavu. U mojim ušima tišina čekanja...

Puze: oprezno, na razmaku od metar. Bole me oči.

Prevalili su polovinu. Nalaze se na medu, stotinak metara od prve dve kuće. Leže neko vreme, a zatim jedan po jedan nastavljaju.

Milivoje je najbliži kući. Ustaje, naglo, i trči prema njoj.

Rafal iz kuće.

Sava, Vlasta i Pega trče za Milivojem prema kući i tuku mašinkama...

Čitava četa polazi.

Pred samom kućom Sava čudno zamlatara rukama. Milivoje prvi uskače u kuću.

U trku prelazimo preko blatinjave oranine. Gnjecava zemlja krade korake. U stvari - gladni smo...

Na početku pete ofanzive, u vreme prvih borbi s Nemcima na Zlatnom Boru, maja 1943. godine: drĐura Mešterović, šef hirurške ekipe Prve proleterske divizije, piše izveštaj Štabu Prve proleterske divizije u kome traži premeštaj hirurške ekipe zbog nepogodnog smeštaja i uslova za rad. Levo je Živanka Vićentijević Seka.

U retkim trenucima predaha u petoj ofanzivi. Grupa boraca 3. čete Drugog bataljona, u dolini Hrčavke, 8. VI 1943 (dole, levo). U sutor, 15. maja 1943, prvog dana pete neprijateljske ofanzive, 3. četa Drugog bataljona kreće u napad na nemacki položaj kod Šahovića (dole, desno).

Borci protivtenkowske čete Prve proleterske prelaze most na Vzlupu, maj 1943. godine.

Grupa boraca Drugog crnogorskog bataljona (dole) ispod Lučkih koliba, 8. VII 1943; podela konjiskog mesa.

Grupa boraca 3. čete Drugog bataljona na Zelengori jun 1943: Ranko Smulja, Tonka Rupie, Miho Radulović, nepoznati borac i ranjeni Dordija Pavičević.

te
ift^--IU UMJ-J 111 f "1/rVrfVj"
-f.S'fivt^j1*AJt/^éL, l i ^f
fty^f^. e<< 6 frts.
I t i n J i U i f t -(jFo^-- ^ bui*
i c^t**^ furano* iff-K^--o.. tftLIAr Ufl^/rt*. ^
f-i*-*- -f^f-h t/uW P' 3-ncp. A ^
'tx mo-
- /f.. vre^W^I
J-1 « J-1
jl^uctputu uns/**
rjdi JuArtttS tj/IM Hrn..
l>

1 Produžimo u 12 h u dan iz Popova Dola u pravcu Čelebića. Stižemo u 6 h uveče. Nemci vode borbu sa 6. bos. brigadom i zauzmu njihove položaje. Pada u opasnost Centralna bolnica. Naš bat. izvrši napad i spasi situaciju bolnice i komore 6. brigade. U toku noći vrši napad sa ostalim bat. naše brigade i očeraju ih preko sela Klinaca. I zadrže se na ovim položajima. 21. i 22.

Naš bat. drži njihove položaje i vodi borbe manjeg obima.

I

Stiže u pojačanju 3. brigada naše divizije, izvrši uveče napad na...

Niko Đurašević
(Iz ratnog dnevnika od 20. do 23. maja 1943.)

Risto Lekić, rođen 1909. godine, Seoca, Bar; član KPJ od 1931, stupio u NOB jula 1941. godine. Poginuo 14. juna 1943. na Miljevini, kao rukovodilac politodela Četvorte proleterske crnogorske brigade. Narodni heroj.

Sedimo u bunkerima i isčekujemo Nemce. Povremeno obilazimo položaj čete i proveravamo raspored boraca. Sve je mirno. Neka čudna tišina. Rekao bih - ništa se ne kreće. Gledamo na časovnik. Neko reče da je tek 16 časova. Ljupče pokuša da bude precizan. Veli:

— Tačno je šesnaest časova i...

Više ga nismo razumeli. Uraganska vatra prekide razgovor. Sa kosa preko reke Ljutnice iz sela Zavajita, Podgaja i Toholja Nemci počeše žestoko da tuku naše položaje. Naročito je precizna brdska artiljerija. Oko nas svakog trenutka eksplodiraju granate i mine. Odjednom se četa nade u dimu. Kao da sve gori. Ne vidimo šta se zbiva ni levo, ni desno. Više nema komandovanja ni glasom, ni pogledom. Svako računa na borbeno drugarstvo iskovano među borcima ove čete u dvogodišnjim borbama. Znamo da se нико neće povući ni sa levog, ni sa desnog krila. Zato smo mirni i ostajemo na svojim položajima. Svako ispunjava svoj zadatak dobiven pre borbe.

Jasno čujemo komandu nemačkih oficira »forverc« i »fajer«. Već se spušta suton, vatra biva sve snažnija, a u intervalima čujemo i osećamo da nam se glasne nemačke komande sve više i više približuju kroz gustu mladu šumu koju ne možemo osmotriti. Da smo bar to kadri, bilo bi

nam lakše, a ovako smo primorani da ih sačekamo na čistini ispred šume na nekoliko metara od naših cevi. Komesar čete Mića Roglić kontuzovan od artiljerijsk > vatre i drugovi mu pomažu da se prebací do bataljonskog saniteta.

Božidar Ševo

Rijeka nam je bila za leđima. Njeno kretanje sam još dugo nosio u ušima, a kada sam se i toga oslobođio, uplaših se tištine kroz koju je brodila naša crna lađa bez sigurnog kompasa i krme. Kuda idemo? Gdje se nalazimo? Radije bih sišao sa mule i pošao pješke, jer kad osjetim tlo pod nogama čula počinju pouzdanije da rade.

Talijan mi pomože da sjašem. Ne mogu da stojim na nogama i spuštam se na zemlju najkraćim putem, stiskajući zube da ne jaunknem zbog bolova koji prodiru u moje tijelo sa svih strana. Ne dopada mi se mjesto koje smo izabrali za predah. Tvrda ledina, velika kao nadlanica, čini ovaj kameni grkljan još sumornijim. Treba prileći i zaspasti. Svi smo na nogama, i dok mule čupkaju travu, mi bez riječi gegamo podno kamenja tražeći mjesto na kojem ćemo se ispružiti. Možda neko nešto kaže — ko to zna. Sićušni smo i slabasnici. Ličimo na figure od krpica koje se kreću bez trunke snage, nemoćne...

Radomir Vujošević-Ljaka

Ranjenici na Sutjeski snimljeni juna 1943. godine. U prvom planu leži Slobodan Jovović iz Prvog bataljona.

Štab 1. proleterske divizije: Koča Popović, Filip Klajić i Vaso Jovanović pišu izveštaj Vrhovnom štabu 9. juna 1943. kod Vrbničkih koliba. Pored njih стоји Vlado Sekulić.

Nekoliko dana poslije početka ofanzyve, 1. proleterska brigada dobila je zadatak da se najhitnije prebaci s položaja prema Mojkovcu i Šahovićima u rejon sela Čelebiča, tamo gdje se nalazio dio Centralne bolnice – ranjenici i tifusari – rekvalasescenti. Kolona Brigade je prolazila baš pored sela gdje se nalazila moja grupa. Neko od boraca iz te neumorne kolone svratio je do prvi kuća našega sela ne sluteći da su tu ranjenici. Ja sam se tada pridržavao štaka. Do staze kojom se kretala kolona nije bilo više od četrdeset koraka. Čim se saznalo da prolazi naša brigada, svi su pohrlili iz kuća – neko puzeći, neko je zamolio da ga iznesu pred vrata, da bar pogledom uhvati kolonu koja živi u srcu i o kojoj se mašta, zbog koje se upinjalo iz svih snaga da se prezdravi i ponovo nade mjesa u njoj. Potrčao sam i ja – i dok sam izbio na taj puteljak, pa sam pet-šest puta. Začas su se okupili i borci moga bataljona. Nastalo je veselo zdravljenje. Onako bučno i toplo da od toga zaboraviš rane. Ne znajući da sam još teški ranjenik, neki drugovi su htjeli da me odvuku sobom – da se ne gubi vrijeme i da se ne prekida veza. Čak je i komesar Fića, koji je tuda našao i zagrio me, htio da me povede s njime. Na žalost, nijesam bio sposoban ni za najkratći pokret, bio sam još vezan za bolnicu.

Rana mi je bila tek zarasla, nogu je ostala nepokretna u koljenu i zglobo. Uz to sam imao i zaduženje: partijski sekretar ešelona. Ipak, susret mi je bio drag: ulio mi je snage i vjere da će ubrzo ozdraviti i uključiti se u moj bataljon i Brigadu.

Bogdan Vujošević

Borci Šestog beogradskog bataljona u metne pete neprijateljske ofanzyve: Milan Todorović, Dobrivoje Čekić, Živan Šević, Milosav Bojić, Živorad Jakovljević, Milovan Ninković, Marko Draško, Milorad Drenjanin, Ljuban Čvrljak, Vera Crvenčanin, Dušan Šijan i Spasoje Radovanović.

Brigada se susrela sa engleskom vojnom misijom (dole) u danima pete neprijateljske ofanzyve, jun 1943. godine. Dolazak ove misije bio je početak priznavanja narodnooslobodilačkog pokreta kao sastavnog dela antihitlerovske koalicije.

da mogu bolje ići i ja bih sa vama» - Pokret je. Ovog momenta dobar dio mojih misli kod majke i s njom. I preko Pive i ovih brda šaljem joj pozdrave utjehe.

31. V-4. VI u Vučevu. Odmaramo se i sklanjamo od aviona. Naokolo svugdje borba. Nema nikoga u kolibama. Sve je pusto.

5. VI Vučeve-Mrkalj-Klade. Jedva već očekivani pokret. Crnogorci odbili Nijemce, ali su ih opet potisnuli, jer su bili neoprezni. Cio dan kiša.

6. VI Svi osjećamo ozbiljnost situacije. Svi naši štabovi povukli su se oko Vučeva. Obruč neprijatelja se stjesnio i mi dobijamo zadatak da moramo razbiti obruč kod Sutjeske. Primamo sa najvećom ozbiljnošću svoj zadatak i međusobno smo se uveče savjetovali da ćemo savladati neprijatelja ... kroz tamnu noć i maglu stigli smo u s. Mršave (na desnoj obali Sutjeske). Na drugoj obali II dalm. brigada već vodi borbu. Čete su doobile svoj zadatak i po novljeno nekoliko puta i strejljaci stroj junačkih omladinaca jednovremeno se zatalasao preko ove čistine bez zaklona u žestoku (uragansku) vatru mitraljeza, bačača i topova. Kod mene neposredno pada zamj. k-dira Božo H. Vuković teško ranjen u stomak. Teško se osjeća i ne govori, na licu mu grčevi poigravaju, blijedi pa plavi. Iznjeli su ga i brzo je podlegao. Ranjen je i Nikica. Malo poslije izvodimo ranjenu Dragicu i vidimo svih osam mrtvih drugova za koje smo računali da su samo ranjeni. Ovi ponosni herojski omladinci u velikom borbenom zanosu dali su najveće žrtve, svoj mladenački život, ali dostoјno...

Luka Božović
(Iz ratnog dnevnika
1943. god.)

Posle neprekidnih petnaestodnevnih marševa, u jeku najžešćih borbi na Sutjesci, po zauzeću Vučeva, deli se oskudno sledovanje hrane. Na slici: borci Drugog bataljona početkom juna 1943. godine.

Subota
S. juna 1943

Iz lako sna, oko jedan sat po ponoći,

trglo nas je ono »spreman za pokret«. Pohitali smo. Napad na neprijatelja, opet na Borovno, predviđen je za 3 sata. Osim našeg, Drugog bataljona, učestvuju Treći i Četvrti, te dijelovi Druge proleterske, Treće krajiške i Majevičke brigade. Nalazimo se u sredini jedinica koje će s fronta napasti Borovno. Naglašeno je da se napad mora najozbiljnije shvatiti i da se ne smije zakasniti. Podijelili smo po parče mesa.

Bez okljevanja krenusmo naprijed.

Komandant Božo nestrpljiv. Kao i mi. Tolike naše snage na malom prostoru. I po tome se dalo naslutiti da i mi i oni pridajemo veliki značaj ishodu operacije za Borovno. Jednom svršeni posao, eto, moramo ponoviti!

Druga četa je pošla ispred nas, kroz šumu. Prva četa je i ovog puta u rezervi. Naš Miho ostao sa svojom desetinom kod štaba bataljona.

Borba je počela u svetu... Postavili smo se do Druge čete. Automatska oružja su oglasila žestok dvoboј. Nijemci su se žilavo branili iz svojih bunkera i - ginuli. S obje strane svitkaju ručne bombe. Njemački šarci brišu po šumi. I ovoga puta skršen je otpor neprijatelja. Nije išlo lako, jedan po jedan njemački vojnik pokušao je da se domogne novog položaja i otuda nastavi otpor. Pretrčavaju snježnu površinu, izlažući se tako unakrsnoj vatri naših boraca: Iza jednog grmena glaskao se njemački šarac. Skoncentrisali smo ubitačnu vatru na njega. Njemački mitraljezac odjednom je iskočio i pao, podigao se i potom preturio iza brijege. Samo začas šarac je začutao. Pomoćnik mitraljesca prihvatio je oružje i nastavio – do svoje pogibije. Reklo bi se, šarac je konačno parasan. Uto je, povlačeći se, naišao drugi njemački vojnik. Vidjevši slobodan šarac, zaustavio se pored mrtvih mitraljezaca, prihvatio oružje i otvorio vatru. Ne za dugo.

Nijemci se organizovano povlače. U svakom bunkeru našli smo po nekoliko palih njemačkih vojnika. Iza kose zadržalo se nekoliko najupornijih, tuku nemilice ručnim granatama - da bi olakšali izvlačenje svojih ranjenika. S lijevog krila gone ih Kragujevčani. Najzad, likvidiran je i posljednji otpor neprijatelja. Imali smo osjetne gubitke. Luka Tomić teško ranjen: desna ruka mu iznad lakta presječena, drži se o djeliću kože. Stančić je poginuo. Šarčević ranjen u leđa. Druga četa imala pet ranjenih, dok je Spaso Božović poginuo. Nijemci su imali znatno više izbačenih iz stroja. U jarku leži nekoliko nje-

Komandant Brigade Danilo Lekić Španac (gorje) upoznaje borce Prog bataljona o nazimenovanju Sava Mašovića za novog komandanta Bataljona i o postavljanju dotadašnjeg komandanta Sava Burića za komandanta Pete proleterske brigade (6. juna 1943. godine na Dragoš-Sedlu).

mačkih vojnika sa rančevima i municipijom.

Na bojištu se razmiljela raja, svako se snabdijeva onim što mu treba: obućom, odjećom, opremom ... Kao da je zadatak završen... Ipak smo se nekako sredili i nastavili marš. Časlav intervenisao kod jedne grupe koja je saslušavala njemačke ranjenike... Malo je ko imao sreće da u rančevima pronađe parčence hljeba. Šikarac je ipak došao do jednog dobrog komada.

Preko čitavog dana maglovito i prohladno. Naša četa se postavila na zauzetim položajima sa zadatkom da onemogući eventualni pokušaj podilaženja neprijate-

Ubrzo posle probora na Zelengori, sredinom juna 1943: zaslužen predah Drugog bataljona, ujedno i dogovori za izvršenje novih zadataka u protivofanzivi u istočnoj Bosni.

Bogdan Vujošević, rođen 1913. godine, Doljani, Podgorica-Titograd; profesor matematike; član KPJ od 1936. Stupio u NOB jula 1941. Umro 1981. godine kao general-potpukovnik u penziji. Narodni heroj (na slici levo).

Savo Burić, rođen 1916. godine, Zagreda, Danilovgrad; student, član KPJ od 1938. Stupio u NOB jula 1941. godine. Umro kao general-potpukovnik JNA 1963. godine. Narodni heroj (slika gore, u sredini).

Vujadin Zogovič Vujo, rođen 1914. godine, Murina, Andrijevica; zemljoradnik, član KPJ od 1942. Stupio u NOB jula 1941. Poginuo kao teški ranjenik juna 1943. na Sutjesci, kao vodnik u Prvom bataljonu. Narodni heroj (na slici desno).

lja iz doline Sutjeske. S one strane Sutjeske od jutra do mraka vodila se podjednako oštra borba. Ni ovoga puta Druga proleterska nije uspjela da razbijje ukopane Nijemce na Košuru, iako su joj sadejstvovali teški bacač našeg bataljona i topovi naše divizije.

Sklonili smo se pod neke pećine. Uvijeni u šatorska krila. Vatre ne smijemo ložiti, a noge kao ledenice. Umorni drugovi ne mare za krklianac u dolini Sutjeske. Oguglali. U više navrata njemačka artiljerija zasipala naš čuvik, pa su dvojica ranjena od parčadi granata. Zanimljivo, tokom čitavog dana zvuk aviona nijesmo čuli.

Postrojeni Drugi crnogorski bataljon posle probroja iz pete neprijateljske ofanzive (na slici dole, levo).

Raskopavanje ceste kod Ploča, blizu Vlasenice (dole, desno) krajem juna 1943. Stoji: komandir 3. čete Janko Radulović. Zdesna ulevo: Andrija Raspopović Čupo, Milutin Božović i dr., i zarobljeni domobrani.

Ispod naših položaja, bliže Sutjesci, zabilici smo njemačkog vojnika poljske nacionalnosti Romana Zivalja iz Katovica. Mobilisan prije dvije godine. Borio se u SSSR-u kod Ilmenskog jezera. Taj kukavni soldat iz Poljske s hitlerovskim oružjem. Posmatramo ga: srednjeg rasta, sitnih očiju, umornog i zaplašenog, jedva razabiremo što nam priča.

»...Ovdje ima još Poljaka, pa Čeha i nešto srpskih vojnika... Tri dana nijesmo jeli... U Rusiji zlo za Germane!...« Prebacili smo ga u štab bataljona.

Jovan Vujošević-Lola
(Iz ratnog dnevnika)

- 1. Gomphus-
- 2. Urocerus
- 3. Tenthredos-
- 4. Keroplatus-
- 5. Cetonia-
- 6. Myrmechis - 1.
- 7. Byrrhus. Cat.
- 8. Cerambyx-
- 9. Megalopis h.
- 10. Cerambycidae-
- 11. Hesychus-
- 12. Egg
- 13. Dryas
- 14. Konoceris
- 15. Cerambycidae-h.
- 16. Acronotus - 15.

Spisak članova KPJ Rudarske čete onako kako ib je upisao u svoju beležnicu Jovo Šarenac, politički komesar Rudarske čete Kraljevačkog bataljona (posle pete neprijateljske ofanzive). Desno: kolona hirurške ekipe prelazi preko planine Devetak krajem juna 1943. godine. Na slici (se vide dr Dura Mešterović i Dušan Stjan.

... Daleko je Balinovac... Celu noć smo išli nekom urvinom, kuda ni zveri ne prolaze. Pred zorou, dan počinje, spustili smo se niz tu strminu. Nemamo mi predstavu, mislili smo da smo mnogo daleko otišli. Dole je mlada šuma a ispred nas livada. Ali niska, gusta magla, kao mleko gusta magla, ništa se gotovo ne vidi. I iz te šume, gledam proviruju, izlaze partizani. Izlazi Prva proleterska. Svi izlazimo na ivicu te šume. Okrenem se a iznad nas vis koji smo juče osvojili.

Tu smo stali jedno vreme, da se malo sredimo. Odjednom, magla se digla... A na drugoj ivici livade, negde na oko 80-100 metara, žut redut, rov. To je Balinovac. Tu su Nemci. Ušančeni. Pamtim, Španac je odmah komandovao:

- Prya proleterska - juriš!

I verovatno, ja mislim da je to jedini put kad je cela Prva proleterska jurišala. Preko te čistine. Svi smo bili u istom strejljačkom stroju. Prvi put. I sve komande četa, i svi štabovi bataljona i Štab Brigade, i Španac je bio u jurišu, i svi kuvari, i bolničari... Sve je izašlo tu, koliko nas je bilo. Mi smo krenuli. Znali smo - nema nazad. Mi moramo tamo.

Bio je to i prvi i poslednji, što se kaže, psihološki juriš cele Prve proleterske. Ja znam da nisam opalio nijedan metak.

Samo smo išli napred. Nema se vremena. Samo ideš. U magnovenju sam video ranjenog borca kako puca u sebe. Neće da ostane kao ranjenik. Izleteli smo, trčali i vikali... Mora da smo izgledali strašni iz te šume, zarašli i neobrijani, izgladneli, iscepani i izmučeni. Samo trčiš u taj žutirov sve bolje vidiš; Nemce koji tu leže, šarce... Nemci pucaju a mi trčimo. Jedan

Nemac se podiže da pobegne. Sećam se te slike: oficir, sa pištoljem, puca u njega, puca u svoje vojнике. Ne da im da beže. Uzalud, razbismo Nemce u trenu. Ne mogu da se setim da li je iz mog bataljona uopšte neko poginuo.

Kasnije, opet smo zarobili jednog folksdojčera, koji je bio na tom redutu. Ispričao nam je kako smo izgledali...

- To je bilo užasno ... Izleteli ste kao đavoli iz šume, kao satane crni. To nije ljudski. Videli su se ljudi, ali urlik, krik.... Strašno.

Takav je taj naš krik bio. Mi nismo bili svesni toga. Činilo se da ćemo zubima da ih pokoljemo. To je taj Balinovac. Naš Kraljevački bataljon stao je s desne strane, kao neka zaštita. A kroz tu brešu, gledali smo, prošla je Sedma banjiska divizija, ranjenici... I vidimo Tita, Vrhovni štab. Gledamo ga, Tito prolazi ozbiljan, ruka mu je u belom zavoju. Izvlače se druge jedinice, svi idu, prolaze... A mi stojimo,

Izmorenici smo, gladni. Prešli smo put
Foča-Kalinovik. Izašli iz obruča. Ali sad
se bojimo da ne dođe do neke pljačke.
Komesar mi kaže:

- Ti i još dvojica idite u one kuće i vidite da li ima nešto za bataljon, neka hrana. Da li ima nekoga?

Lupam na vrata jedne kuće, nema nikog. S puškom na gotovs, otvorim vrata. Prazna kuća. Stoji bakrač, i drugo posude. Naviknem se na polumrak. Nema nikoga. Vrata od sobe, otvorim i viknem:

Niko se ne javlja. Odjednom ugledam jednog čoveka u ogledalu na zidu. Poskočim, naglo se okrenem. Nema tog čoveka. Opet se okrenem, nigde niko. Pipnem se.

be i vidim: to sam ja. Sebe nisam poznao.
Ispijeno lice, brada, pipam se pa kažem:
— Antonije, to si ti, bogati...

Ne znamo ko smo, ni kakvi smo.

Niko od boraca nije vidio tu usku, neravnu stazu, tada prvi put utrtu. Gazili smo mokru, raskaljenu zemlju, survavalji se u provalije zajedno sa odvaljenim komadima stijena i, zbijeni na uskoj stazi koja nije postojala, vukli se kao sjenka, korak po korak. Cijelu noć smo posrtali, padali, da bismo se u zoru što je svitala nad šumom našli u podnožju Balinovca.

Ruka Joka Borote povukla me u stranu. Gladan, umoran i sanjiv, slušam isprekidani šapat komandira čete:

— Iza one stijene štitćeš napad čete.
Mi odosmo na juriš, a kada ovladamo
Balinovcem, požuri za nama.

Sa strmine presušenog potočića oglasili su se mitraljezi.

Bataljon se digao u jednom trzaju i slio se u ogromnu bujicu. Svi kao jedan: borci, mitraljesci, bolničarke, komandiri, komesarji.

– Juriš, Pryi crnogorski!

– Gledamo: Štab Bataljona na čelu.

U sredini Marko Stanišić jednom rukom drži razvijenu zastavu, a drugom prazni mašinku.

Desno su komandant, Savo Mašković, i komesar, Krsto Bajić. Lijevo njihovi pomoćnici: Špiro Špadijer i Mirko Novović.

– Naprijed, Prvi crnogorski!

– Brže, brže, brže!

Bezglavo povlačenje Nijemaca.

Miloš

Wines & Spirits

Sa sjevernih padina Zelengore, i s prvim sunčevim zracima, 12. juna ugledasmo lijepo selo Trnavce. Nešto dalje vidi se selo Rataj i vijugava cesta Foča—Kalinovik, kojom se užurbano kreću njemačke motorizovane kolone, iza kojih se diže prašina. Šuma, potočići, zelene livade i planinske kuće iz kojih se diže dim kao stvoren za odmor umornog putnika. Ali, na žalost, ni poslije dvadeset dana lomatnja sumornim šumama, visokim brdima i dubokim kanjonima ne možemo ovdje zastati. Mora se dalje.

Magla je počela da se podiže. Negdje u daljini zabrujao poznati zvuk neprijateljskih aviona. Stalno nas prate evo već cio mjesec dana. Brzo stigoše iznad naših glava; lete, kruže, mitraljiraju, a mali izviđač zaviruje u svaki kutak, ne bi li nas pronašao i obilježio za metu bombarderima.

Nadligeću nas osam štuka. Tuttjni na sve strane. Šuma kao da gori, brda odzvanjaju. Mitraljeski rafali fijuču. Zasipaju nas zemlja i kamen i polomljene grane drveća.

A Bataljon noćas mora probiti obruč na Miljevini i što prije izbiti kod sela Donjeg Budnja, tu žaleći na položaj i spriječiti svaku intervenciju sa pravca Foče.

Noću se bataljon prikrao do ceste Foča-Kalinovik.

Kad proletari krenuše na juriš, uspostavi se vatrena veza između jedinica. Čujemo Kraguječane: »Rođaci, naprijed!« Oni nastupaju lijevo od nas.

Nijemci nijesu izdržali. Brane se, ali osjećamo da popuštaju. Leševi na sve strane, ostavljena oprema u rovovima, ima i pušaka. Čudno je to. Gladni i iznemogli proletari kao da su dobili neku novu snagu! Gone Nijemce.

Naidosmo na komoru. Konji natovareni hranom. Hljeb, salama, puter, slanina, za njemački puk na položaju! Sve to pade u ruke proletera. Nijedan komordžija ne uspije pobjeći. Bato, Penjo, Vučeta, Milan i ostali sustigli ih rafalima.

Izbijamo na cestu. Desetine zarobljenih Švaba; mrtvih sve više. Pojedine grupe organizuju zasjede i pokušavaju da štite izvlačenje glavnine ka Foči. Biciklisti nijesu imali vremena da uzjašu bicikle. Padose nam u ruke oko dvije stotine bicikla sa ugrađenim kutijama za municiju.

Bataljon je izvršio zadatak. Izbio je u gustu hrastovu šumu iznad sela Donjeg Budnja. Ali u njegovom stroju više nema neustrašivog bombaša Jaroša Srđanovića, rukovodioca SKOJ-a Bataljona, puškomitraljescu Penja Sekuliću, Pantelije Sapiću, hrabrog Luke Bijeliću, vodnog delegata, stasitog Ličanina i junaka Luke Marovića, borca i bolničarke Nade Srzić...

Špilo Lagator

Nekoliko dana posle proboja obruča: borci Drugog crnogorskog bataljona koriste predah da se osveže i ugase žđ na padinama Jahorine.

Predah 3. čete Drugog bataljona (gore) posle proboja na Zelengori, sredinom juna 1943.

Dogovor za predstojeće borbene zadatke u leto 1943. U prvom planu: Bajo Duranović, Ljubo Jovanović, Gavro Vujošević, Stanoje Brajović, Božo Božović.

Komandant Prve proleterske divizije Koča Popović i komandant Prve proleterske brigade Danilo Lekić posle ofanzive, u letu 1943. godine.

Politički rukovodioci Prvog bataljona (na slici dole) Marko Vučetić, Drago Nikolić, Krsto Bajić, Božo Orlandić, Tomoš Stevović, Salih Osmanbegović i Blažo Popivoda, u Bosni leta 1943. godine.

Borci 2. čete Trećeg bataljona na jednom sastanku neposredno posle pete neprijateljske ofanzive, jun 1943. godine.

Ivan Datti Popović previja ruku ranjenom borcu. Na slici (gore) vidi se Marta Popivoda, bolničarka brigadnog saniteta. Kraj juna 1943. godine.

Posle pete neprijateljske ofanize odmah se pristupilo vakcinišanju boraca protiv tifusa. Šesti bataljon je vakcinišan na terenu u junu 1943. godine. Na slici (desno) Derviša Hodžić, Jelena Vujović-Petrović, referent saniteta, Meha Cerovac, Todor Tomić Toške i Dušan Čordaš.

Humanizam naše revolucije ogledao se i u brizi za ranjenike, koji nisu napuštani čak ni u bezizlaznim trenucima. Na fotografiji (dole) evakuisanje ranjenika preko Zelengore u vreme proboga na Sutjesci, jun 1943. godine.

b) Komunisti, tek borbi je pokazao da su komunističke snage pod zapovjedom komandanta odlično organizovane, veštice vodjene i do raspolaženja borbenim mrežom koja česeljuje budjenje. Nepriznatičko komadovanje bilo je izvenredno pokretno i - takođe i u činu - aktivac.

Karakteristični su bili moskovski naredi prikupljenim načinom na jednom mostu isvedjenim pri otvaranju prilikom povlačenja sa neprijatelje (kad je nemoguće red ovijecije) i to tamo, gdje nešto artillerije nije moglo dobro da dosegava. Komunistima je tada podesilo za rukom da izjednošće svoj nedostatak teškog oružanja i da koristeći mrežu, mogući i kiblu, dodaju na ostaloj mjestu bliske borbe, prema u prema. Pri ovome su se pokazali kao fantastični, krojnji uporni, dobri borci koji odlično poznaju teško planinsko područje.

Uzrušenje komunista je bilo dobro. Respoložu začudjujući velikim brojem automatskih crnja (puškomitroljescime, teškim mitroljescime, bocušima itd.) i usto sa obiljem municije. Svi su savjetujući nisu u tome, a i u njih gubitci doznaju, da ovim oružjem mogu do rukaju. Prvovrednom obvezstajnom službom (pomoći atem + c.b.t. = se morašitu upotrebu - Prim. prev.

Protivkolska četa Brigade: komandir čete Ljubež Marić (prije zdesna), zamenik političkog komesara čete Milivoje Jagodić (drugi sleva) i borci, posle pete neprijateljske ofanzive juna 1943. godine.

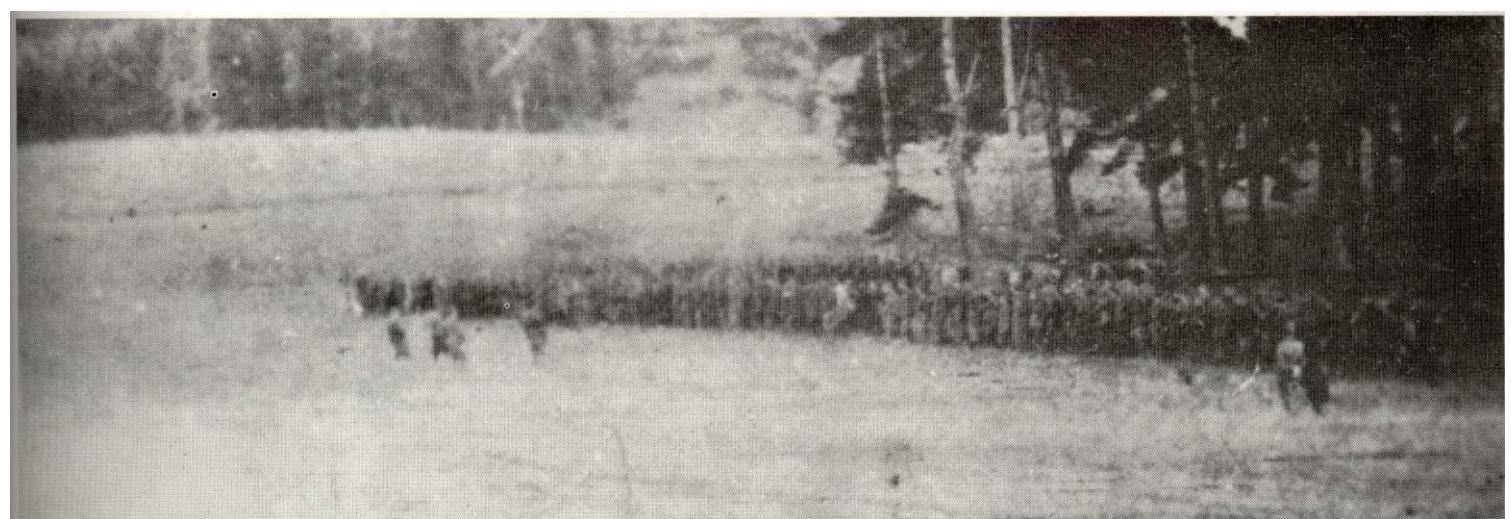
* Iz izveštaja komandanta nemačkih trupa u Hrvatskoj – generala Littersa od 20. 6. 1943.

Kod Miljevine, 12. VI 1943. Tek zapaljeni most preko koga prelaze borci koji su se oslobođili obruča pete ofanzive (slika dole).

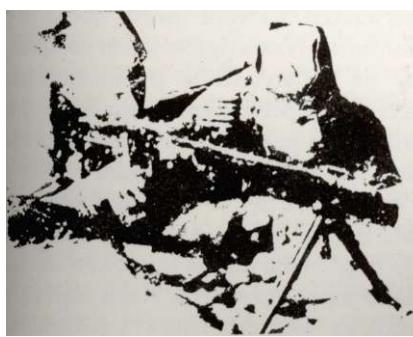

Milan Antončić Velebit, komandant Šestog bataljona, Vojin Lukić, politički komesar bataljona i Miloje Milojević, zamenik komandanta Brigade, vrše smotru naoružanja u selu Sokolovićima 22. juna 1943. pred napad na Han-Pijesak (desno).

Stroj na obroncima šume (gore): smotra Šestog bataljona u okolini sela Sokolovići 22. juna 1943.

Poslednji dogovor sa borcima Šestog bataljona pred odlučujući napad rta Han-Pijesak. Sleva: Radisav Janković, komandir čete, Milan Antončić Velebit, komandant Šestog bataljona, Miloje Milojević, zamenik komandanta Brigade, Vojin Lukić, politički komesar Bataljona, Ilija Sovilj, barjaktar i Vladimir Dujić Vlada.

Ante Bilobrk, rođen 1919. godine, Brštanovo, Split; radnik; član KPJ od 1940. Stupio u NOB septembra 1941. Poginuo 26. juna 1943. kod Vlasenice, na dužnosti političkog komesara čete u Šestom beogradskom bataljonom. Narodni heroj.

... Svoj veliki uspjeh Brigada je platila velikim brojem poginulih drugova i drugarica. Poginulo je 446 njenih boraca, odnosno gotovo 30 posto sastava brigade. Kod Šahovića, u prvoj borbi, poginulo je 16 drugova, u borbama prema Foči 44, u jurišima na Borovno i u dolini Sutjeske 57, u borbama na Zelengori 15, u jurišu i proboju na Balinovcu 30, i u teškim borbama na Miljevini, pri obezbjedenju prolaza Vrhovnom štabu, ostalim jedinicama i bolnici 30 boraca. Više od polovine poginulih, preko 200, izgubilo je život u Centralnoj bolnici, gdje su bili kao ranjenici ili bolesnici. Od ukupnog broja poginulih 326 su bili borci, 26 bolničarke, 23 desetara, 23 komandiri vodova, 17 politički delegati vodova, 4 omladinski rukovodiovi, 8 komandiri četa, 4 zamjenici komandira četa, 8 politički komesari četa, 5 zamjenici političkih komesara četa i 2 komandanti bataljona. Osmorica su proglašeni za narodne heroje.

Miloš Vuksanović

Sa padina Jahorine, sredinom juna 1943, Brigada je zajedno s ostalim jedinicama Glavne operativne grupe uzela učešće u protivofanzivi u istočnoj Bosni. »Sigurno uništene komunističke snage na Sutjesci«, kako je tada pisala fašistička štampa, sručile su se na brojne garnizone neprijatelja. Za petnaestak dana oslobođena je gotovo sva istočna Bosna. U borbama za oslobođenje Vlasenice, 26. juna 1943. Brigada je dala značajan doprinos. S kakvim su zamahom nastupale »sigurno uništene Titove snage«, svjedoči i pismo domobrana Saše (pisano u Vlasenici 25.

Jedna četa Trećeg bataljona u Han-Pijesku snimljena krajem juna 1943. godine.

Negde na cesti Vlasenica-Zvornik. Grupa boraca 3. čete Drugog crnogorskog bataljona u trenucima bombardovanja sredinom jula 1943.

juna 1943) nekoj Elici, u kojem stoji: »Vjeruj mi da sam se već pomirio s time da moram poginuti. Već sam se pokajao za sve grijeha, jer ne znam da li bih kasnije imao vremena. Pijesak je pao. Imali smo tako strašan napad, pa da se nismo na vrijeme povukli, svi bismo izginuli. Četiri sata je trajala borba, čini mi se da sam 4 sata bio u paklu. To se sve ne da opisati, to će ti jedanput pričati... Mnogo, jako mnogo nas je palo...«

Jovan Vujošević-Lola
(Iz dnevnika)

I demostom ka Drinjači. Došavši nadomak mesta naišli smo na prepreku. Iz jednog utvrđenog glijezda, u kojem i se još nalazile zaostale ustaše, tukao je p nama šarac. Vraćamo se jedan dio puta i treba da se prebacimo preko istoimene rijeke. Prvi je prešao komandir Steva Adamović. Kada je za njim dio čete već prešao rijeku, bio je red da je pregazi i neka od nas bolničarki, jer se na drugoj obali već vodila borba. Rijeka je bila prilično duboka da bi je osoba nižega rasta, kao što sam ja, lako mogla pregaziti. Kako sam četna bolničarka nemam izbora i pokušavam

pregaziti rijeku. Kad sam došla do pola rijeke voda mi je dosezala do sanitetske torbice. Nikako nisam smjela dozvoliti da se ona pokvasti. U pomoć mi prilaze drugovi Ante Šupe i Mile Koštan. Uzimaju me ispod ruke i zajedno sa mnom prelaze na drugu stranu gdje se već vodio žestoki okršaj. Tu vode borbu i dijelovi Prvog crnogorskog bataljona. Na jednom mjestu, između kuća, nalazio se nekoliko ranjenih drugova. To je mjesto stalno držao na nišanu jedan neprijateljski šarac. Odjednom glas ranjenika zove u pomoć bolničarku. Nekako sam se uspjela dovući do njega. Bio je to drug Niko Đurašković. Kad me je ugledao rekao je: »Sine, ranjen sam, previj me.« Tako je on zvao sve nas mlade drugarice, još ranije, prije moga dolaska u Beogradski bataljon dok sam se nalazila u Prvom crnogorskem bataljonu.

Previla sam ga i krenula dalje. Borbu smo nastavili. Drinjača je oslobođena, a zatim smo krenuli u oslobađanje Zvornika...

Ika Rak

Bio je neumoran pešak. Uvek je išao napred bez konja i uvek brže od ostalih, iako je bio sav u zavoju. Konja je davao drugima, smatrajući da im je teže. Za vreme celog Igmanskog marša, na primer, januara 1942., išao je pešice, a kad je stigao na vrh Igmana, još dok mu je led visio na plavim brkovima, sačekivao je borce, sekao im smrzlu obuću i masirao noge snegom.

Fića Kljajić je bio uzor političkog komesara i najomiljeniji čovek u Prvoj proleterskoj diviziji.

Poginuo je 5. jula 1943., u trideset prvoj godini života – u tek oslobođenom Zvorniku, od neprijateljskog metka, s druge strane Drine.

Proleterima je bilo teško da shvate da će u nove borbe i pobjede morati da pođu bez svoga politkoma Fiće.

Andreja Milanović

Prvi dodir s borcima Fića je uspostavio baš kada su toga jutra počele ulične borbe. Pošto se upoznao sa situacijom tu, na samom bojištu, zadržao se kratko vreme sa nekim rukovodiocima, dajući im uputstva kako će i šta će dalje da preduzmu. Sećam se da ih je upozorio na to da će ustaše početi da se povlače preko mosta u Srbiju, i da zbog toga treba postaviti šarac tako da čisti sve na mostu.

Fića je ostao izvesno vreme u zauzetou kući. Pokazivao je na most preko koga su pokušavale manje grupe neprijateljskih vojnika da se prebace u Srbiju. Njegova jutrošnja predviđanja su se obistinila. S

Grupa ranjenika i boraca brigadnog saniteta, intendanture i tehničke čete (gorje) kod Donjeg Vakufa 10. oktobra 1943. godine.

Hirurška ekipa 1. proleterske: predah pre napada na Zvornik. Na fotografiji (desno): Mira Mitrović, Seka Vićentijević, Nisim Albahari i ranjenik Bora Nešković, početak jula 1943. godine.

U Sokolovićima, istočna Bosna, 22. juna 1943. Na slici (dole) sleva: Milan Antončić Velebit, Miloje Milojević, Brana Barjaktarović i Dušan Sijan.

druge strane reke četnici i Nedićevci su pokušavali da obezbede izvlačenje neprijatelja čak i artiljerijom. No sve je bilo uzalud. Most je bio izložen vatri mitraljeza koji je postavljen na pogodnom mestu po Fićinoj preporuci. Videli smo kako pojedinci izgube glavu kad ih šarac »oplete« rafalima na mostu. Neki su se pokušavali spasiti skačući u Drinu, neki su uspeli da pretrče i do polovine mosta, ali na drugi kraj, bar dok smo mi osmatrali, niko nije stigao.

S druge strane Drine neprekidno su tukli teški mitraljezi i topovi. Njihova je vatrica bila usredsredena uglavnom na ulicu koja vodi prema Tuzli. Preko te ulice morali smo se pojedinačno prebaciti do jednog drugog položaja naših jedinica... Prešli smo tako možda oko pola kilometra. Tada Fića najedanput pada. Ništa nije govorio. Bio je bled i njegove poloutvorene svelte oči ostavljale su utisak premorenosti. On nije davao znaka života. Niko nije htio da poveruje da je Fića mrtav. A on je ležao u čistoj zelenoj travi dok smo mu skinuli bluzu, pa zatim košulju. Svakčeci ga, niko nije primetio rupu na bluzi i košulji. Očekivali smo, ako je ranjen da će se ispod odela pojaviti krv. Tek posle pažljivog pregleda doktorka Mešterović je našla malu okruglu modricu na ledima.

Radmilo Vuksanović

Radovan Gardašević, rođen 1916. godine, Ubli-Čevski, Cetinje; student; član KPJ od 1941. Stupio u NOB jula 1941. Poginuo 8. jula 1943. nedaleko od Zvornika, kao politički komesar čete u Prvom bataljonu. Narodni heroj.

Siniša Nikolajević, rođen 1914. godine, Photo; poručnik jugoslovenske vojske; član KPJ od 1941. Poginuo je 12. jula 1943. u dolini Spreče na putu Zvornik-Tuzla, kao načelnik štaba 17. istočnobosanske divizije. Narodni heroj.

Po prelasku reke Bosne, prvi dani avgusta 1943. (dole) deo 2. crnogorskog bataljona na zastanku. Na slici (sleva) Ivo Radulović, Dragi Stojović, Ilija Šćepanović. U ležećem položaju (zdesna) kod konja: Vlado Sekulić i Vlado Svitlica.

Miloš Komatinac, rođen 1885. godine, Donja Ržanica, Berane-Ivangrad; zemljoradnik. Studio u NOB jula 1941. Poginuo kao ilegalac avgusta 1943. godine nedaleko od rodnog se la. Narodni heroj.

drugova vraćao s drinskog mosta prema Snagovu. Povodom smrti druga i prijatelja, s kojim su me vezivale mnoge zajedničke uspomene na prve dane ustanka, na učenje kako se organizuje i vodi narod u borbu na život i smrt, na prve neuspjehе i pobjede, napisao sam ove riječi:

»Na nosilima napravljenim od svježeg granja ležao je, pored groba iskopanog u tvrdoj, od sunca ispečenoj zemlji, mrtvi politkom. Lice mu je pepeljavo-zelenkaste boje, plavi brci opušteni, a kroz njih se naziru modrikaste poluotvorene usne koje kao da bi nešto da kažu.

Oko rake stoe njegovi drugovi, stari ratnici, prekaljeni u ljutim bitkama, kroz koje ih je politkom vodio...«

Rodoljub Colaković

Unazadrživom naletu naših jedinica oslobođeni su Han-Pijesak, Vlase nica i Zvornik. Približili smo se Tuzli. U svim ovim borbama učestvovao je i 2. bataljon i, kao i ranije, sve zadatke sa uspjehom izvršio. Raspoloženje i vedrina u Bataljonu bili su kao i ranije. Jedino mi se, ponekad, činilo, posmatrajući Marka u prolazu, da je sa njegova lica nestao onaj njemu uvijek svojstveni laki osmijeh. U razgovoru s drugovima o Marku doz nadoh da je, kao uvijek, među prvima u jurisu.

Borbe i pobjede su se nizale, a dani lete i neposredno sa radostima i teškoćama zaborav počinje da briše onaj nemili događaj kod Renovice. U takvom raspoloženju, nekoliko mjeseci kasnije, dolazi naređenje da idem u drugu jedinicu. Toga dana Bataljon je bio na okupu. Odmarali smo se. Zgodna prilika da se pozdravim s čitavim Bataljom. Razmišljajući šta da kažem na oproštaju, još jednom nađoh u sebi potvrdu da su moja osjećanja prema Bataljonu samo najljepša. Pomislih da iz niza tih najljepših osjećanja izaberem ono što je najsvjetlijie i da kroz to istaknem i primjere boraca, četa i cijelog Bataljona, jer sam dosad, u tom pogledu, bio veoma škrt. Ali koga izabrat i koji primjer posebno istaći? Ima toga mnogo. Kako istaći pojedinca ili pojedinu četu kada je za sve naše uspjehe, napoljetku, zaslužan čitav Bataljon? Zbog toga je najbolje svoja osjećanja iznijeti cijelom Bataljonu i nikoga posebno ne izdvajati.

Razmišljajući šta dalje da kažem, ne sjetih se ni jednog slučaja da mi je bilo ko, bilo u kojoj prilici, za cijelo vrijeme provedeno u Bataljonu, učinio ma šta nažao. Vaspitavani smo u duhu iskrenosti i otvorenosti. Naučili smo da drug drugu kaže sve što misli i da se to shvati pravilno, sa našim drugarskim razumijevanjem.

Božo Božović

Prvih dana jula mjeseca 1943. godine, oslobođen je Zvornik, i Fića je pohitao tam. Sve ga je nešto vuklo Srbiji. I tu, na domaku Srbije, pogodio ga je izdajnički metak, u trenutku kad se s grupom

Komandant i politički komesar Brigade, Danilo Lekić i Mijalko Todorović, u oslobođenoj Vlasenici 26. juna 1943

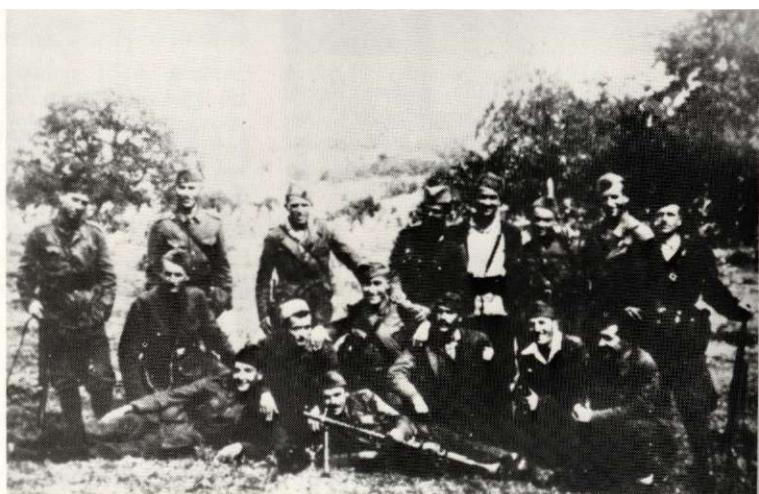
Petrovo polje, centralna Bosna, 5. avgust 1943. godine: Treći bataljon na zastanku (dole, levo).

Jedan vod 3. čete Drugog bataljona u selu Lišnje kod Prnjavora, avgust 1943. Na slici (dole, desno) stoje: Đorđija Pavičević, Marko Katnić, Vlado Šaveljić, Andrija Raspopović, Radomir Brajović, Mihailo Radulović, Ilija Šćepanović, Sava Perković. U prvom redu: Bajo Duranović, Luka Šćepanović, Stanoje Brajović, Ljubo Jovanović, Milutin Božović, Janko Radulović, Jovan Vujošević i Vlado Sekulić.

Po prelasku reke Bosne, Brigada se okupila u Petrovom polju (centralna Bosna). Tu je bio i Vrhovni štab sa drugom Titom. Dvanaest dana predaha protekli su u živom političkom i vojno-stručnom radu. Održano je i značajno vojno-političko savetovanje, na koje je učestovao i drug Tito, a saopštena i naredba o uvođenju podoficirskih i oficirskih činova.

Trebalo je da održimo partijski sastanak i neka pitanja raspravimo. Međutim, kurir javi da ove večeri na Petrovom polju imamo partijsko savjetovanje kome će prisustvovati i drug Tito... Idemo jednim proplankom šume i vidimo više boraca kako nose na ramenima suva drva i skupljaju ih na gomilu, a oko nje namješteno više bukovih stabala da se na njih može sjesti. Okupljaju se rukovodioči Prve proleterske. Dolaze iz raznih pravaca gdje su im locirani bataljoni.

Uskoro vidimo druga Tita. Lagano koraka preko šume. Pored njega je Lola Ribař. Za njima su drugovi Koča Popović,

Borci Trećeg bataljona proslavljuju dvogodišnjicu formiranja Kragujevačkog NOP odreda, 5. avgust 1943. godine.

jka Janko (Moša Pijade), Plavi (Mijalko rodorović) i Crni (Sreten Žuvović). Na raju grupe – još 5-6 drugova koje ne >oznajem.

... Žagor. Dok savjetovanje ne otpoče-
le tiho razgovaramo i zagledamo druga
rića i ostale članove CK KPJ i Vrhovnog
štaba. Posebno se svi radujemo što će nam
jaš on večeras govoriti o važnim politič-
kim pitanjima u zemlji i svijetu. A tu su
oš i svi članovi CK KPJ koji se momental-
no nalaze na Vlašiću - poslije Pete nepri-
ateljske ofanzive i Sutjeske.

Pomjeram se da bolje vidim prema va-

tri i da što više zabilježim izlaganje druga
Tita.

Tačno u 19 časova drug Tito otvorio
savjetovanje.

Naša tema razgovara biće:

1. – politička situacija,
2. - vojno-politička taktika Brigade i
3. – odnos prema narodu.

To polaganim glasom izgovori drug
Tito. Planinsku tišinu remeti samo puk-
tanje vatre.

- Drugovi i drugarice - nastavi drug
Tito - naši saveznici su u napadu. Crvena
armija je oslobođila Orel, a zapadni sa-
veznici Kataniju. Znači da napreduju i

Posle Petrovog polja Šesti bataljon je dobio nov zadatok. Uz ostale bataljone upućen je u
rejon Jošavke, gde je ostao petnaestak dana,
da razbijje grupu od oko 600 četnika i da,
ujedno, politički deluje na tom terenu. Na slici
(levo, dole) sleva: Milorad Ćirić, Todor Tomić
Toške, Mila Mateljak i Derviša Hodžić.

Drugi bataljon s jeseni 1943. godine u jednom
selu u Bosanskoj krajini (dole, desno).

Druga četa Trećeg bataljona snimljena u časovima odmora (dole).

Grupa boraca Prvog bataljona na odmoru. Na fotografiji (dole) su: Komnen Žugić, Manda Krlić, Mileva Planojević Lula (član politodela Brigade) i Mirko Novović.

slamaju otpor Nijemaca. Teške se borbe vode. Nijemci daju jak otpor i imaju velike vojne snage. Koliko se već danas može vidjeti, zapadni saveznici su dobro ocijenili situaciju kad su preduzeli ofanzivu na Italiju. Tu je najslabiji lanac Osovine. Mislim da se može očekivati skora kapitulacija Italije. Čuli ste o opštим demonstracijama u Italiji. Na tim demonstracijama lepršale su se i crvene proleterske zastave. To su znaci da KP Italije ipak živi i radi. To mi nijesmo osjetili u ovim italijanskim jedinicama, a eto u svojoj zemlji ipak nešto rade. Zbog takve situacije mi treba što prije da se nađemo na teritoriji Dalmacije, bliže tih italijanskih garnizona i da dođemo prije Nijemaca. Za nas je vrlo važno da dođemo do tako velikog naoružanja. Zato sam ja zamislio da se vaša brigada sada dobro odmori i pripremi za važne akcije.

Vaša brigada je od prvog dana bila udarna pesnica Partije i Vrhovnog štaba. Slali smo je onamo gdje je bilo najpotrebije. Sve zadatke je sa uspjehom završila. Prebrodili smo mnoge borbe i ofanzive. Ja i Vrhovni štab očekujemo da će Prva i ubuduće izvršavati sve postavljene zadatke. No, ti uspjesi Brigade zavisni su i od vašeg rukovođenja. Vi morate pametno i mudro da rukovodite i komandujete. Morate čuvati živote tih prekaljenih ratnika.

Osjetih kako podrhtava glas druga Tita. Plamen mu obasja lice i blesnuše mu oči prema vatri:

. - Mnogo smo divnih drugova izgubili, a mi ipak imamo još mnogo i dugo da ratujemo. I ne samo da ratujemo, nego i da poslije rata rukovodimo državom. Vi ste brigada Partije i vi morate politički koliko i vojnički da vodite borbu protiv neprijatelja. Vi ste brigada bratstva i jedinstva. To morate uvijek da imate u vidu i u planu borbe, rada i života, i da to sprovodite u život. Uzalud vojnički uspješi ako poslije vojničkog uspjeha napravite političke greške prema narodu. Brigada je do sada dokazala da je spremna i sposobna da i te političke zadatke sa uspjehom i na naše zadovoljstvo izvrši. Vi, rukovodioci, morate i nove borce vaspitavati i politički uzdizati tako, da postanu politički radnici i agitatori naših ideja i ciljeva naše borbe... Uz to vi morate iz dana u dan davati kadrove za nove jedinice - brigade i odrede. Ja mislim da Brigada pođe nekoliko dana dolje u centralnu Bosnu da se odmori i uzgred da očisti teren od četničke bande. Sada dolje ima hrane, a ja mislim da će narod Brigadu divno prihvati.

Ovo su riječi druga Tita - koliko sam dotle uspio pažljivo da zapišem. Govorio je inače, čitav sat. Govorio je i o ishrani

Dunja Vlahović daje vakcincu protiv tifusa borcima Prvog bataljona Dušanu Milutinoviću i Komnenu Žugiću.

Na slikama: borci Prvog bataljona igraju crnogorsko kolo.

Mirko Novović, rođen 1917. Cecuni, Berane-Ivangrad; student; član KPJ od 1936. Stupio u NOB jula 1941. General-potpukovnik JNA u penziji. Narodni heroj.

Šesti bataljon se odmara u selu Branešći, srednja Bosna, jula 1943. godine.

Brigade. Pozva intendantne da pažljivo priaze narodu kada traže hranu. Naš narod je ekonomski jako iscrpljen, a nije ni bio nikada bogat. To treba imati u vidu i pažljivo raditi pri prikupljanju hrane. I uvijek samo preko narodnooslobodilačkih odbora.

Poslije izlaganja drugova iz CK, neki naši drugovi iz Brigade postavljaju pitanja drugu Titu - uglavnom o situaciji u pojedinim krajevima zemlje i budućim zadacima naše vojske u ovo odlučujuće vrijeme rata, kada je perspektiva pobjede sve bliža...

Drug Tito zaključi savjetovanje tek u 2 sata, 6. avgusta 1943. godine.

Milonja Stijović

Septembar je 1943. godine. Split je samo kratko bio naš i samo je kratko osjetio slasti slobode. Mi koji nismo htjeli više biti pod vlaštu tuđina izašli smo iz

grada i zaputili se u naša slobodna brda, ka partizanima.

Selo na čijem groblju noćimo zove se Studenci. Bilo mi je tek 14. godina. Umorna od pješačenja usnula sam pored oca koji je polazeći u partizane poveo i mene. Ujutro nas postrojavaju radi rasporeda...

— Došla jedna mala, šćućurila se uz oca, a kada njega nema pogled joj stalno traži Slavicu Rak.

Zaista, oca su poslali u patrolu prema Imotskom. Prvi put ostajem bez njega. Ne usuđujem se ni da pitam gdje je. Pokret, a otac ostavio naš veliki ranac. Prtim ga na svoja nejaka ramena i nosim ga. Pored kolone prolazi komandant Velebit i kada me ugleda reče:

— Špure, zašto tegliš taj ranac?

— Nema oca - kažem ja.

— Ranac u komoru, Špure, dok ti se otac ne vrati iz patrole.

Taj nadimak, Špure, nadenuo mi je Velebit još prvoga dana. Poslije su mi

rekli da u Lici, odakle je Velebit, špure znači janje bez majke, ili izgubljeno janje. To sam zaista i bila.

Dok sam još bila na kursu u brigadnom sanitetu (nalazili smo se kod Šujice) ugledam Velebita kako stiže jašći na koňju. Istrčavam pred njega po snijegu. Ranjen je u nogu. Istrčava i njegova Cvrčak i videvši ga ranjenog zaplače. Velebit se brzo oporavio. Još je malo, kako mi to Dalmatinici kažemo, cotoao kada mi on 21. decembra pred Dan armije, priđe i veli:

— Špure, spremi se. Ideš sutra i ti sa mnom u Bugojno na proslavu.

A ja sva sijam od sreće i skačem od radosti.

Ankica Smajo-Bečić

14. septembar. Pred sam polazak iz rejona Gornjeg Vakufa dobili smo popunu iz Podgrmečkog partizanskog odreda. Izgle-

Šesti bataljon u selu Branešći na putu za Prnjavor, (desno) avgust mesec 1943. godine.

Borci Trećeg bataljona, snimak (dole) za ratnu uspomenu.

da dobri su to momci, gotovo svi su stari borci. Fizički su mahom nejaki, ranjavani su ili su preboljeli tifus. Nadamo se da smo s njihovim dolaskom ojačali udarnu moć naših četa.

Čuli smo da je u naše ruke pao Split. Sanjarimo o Dalmaciji. Mnogi od nas je ranije nijesu vidjeli. Naši drugovi Dalmatinci često su nam o njoj uzdišući pričali: »Asti gospu, ča je lipo živiti na moru. Ni usrid zime nima sniga!«

Put u Dalmaciju, dakle, za neke naše drugove znači povratak u zavičaj. Ali, na žalost, mi na tom putu nijesmo kompletan. Milan Veža nam je nestao, vjerovatno poginuo, negdje oko Zlatnog Bora, Krsto Supe je sahranjen blizu željezničke stanice Nemile, Vinko Čeko, Ivo Bjeliš i Anton Vela izgibioše u borbama između Zvornika i Caparda, sa Matom Žarnićem smo se zauvijek oprostili kod Turbeta...

Drago B. Nikolić

Borci Drugog bataljona igraju kozaračko kolo, avgust 1943. godine.

Druga četa Trećeg bataljona za vreme ručka u centralnoj Bosni (slika u sredini levo), avgusta meseca 1943. godine.

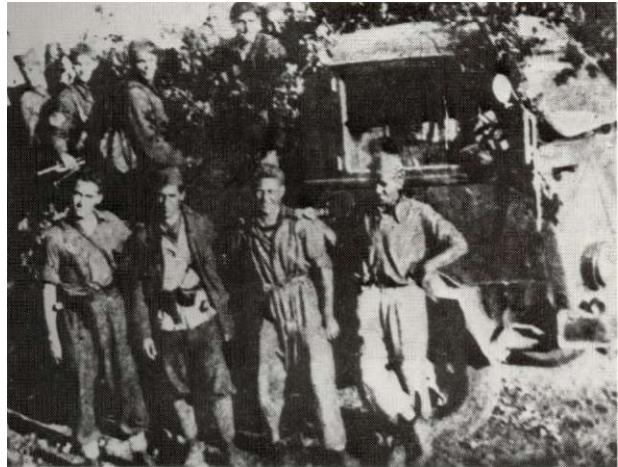
Deo prateće čete Trećeg bataljona u okolini Travniku (slika u sredini desno), na kratkom zastanku, krajem avgusta 1943. godine.

Borci 3. čete Drugog bataljona u selu Lišnji, kod Prnjavora (slika desno), 13. avgust 1943. godine.

Motorizovani i oklopni deo kolone Brigade na putu Split-Sinj: borci Brigade su u borbama s Italijanima zaplenili veću količinu oružja i nekoliko tanketa; 20. septembar 1943. godine. Na slici borci Šestog bataljona.

... Od Travnika i Jajca i preko Duvna, naša brigada je ubrzo, s Prvom divizijom, ugledala more i zaustavila se na nekoliko kilometara ispred Splita, najvećeg našeg do tada oslobođenog grada, čiji se Marjan s pjesmom dalmatinskih boraca već propinjao u vrhove Durmitora. Prvu proletersku i u njoj toliko svojih mladića i djevojaka, Dalmacija je, svako njeno naselje, tog septembra uz put dočekala vinom i grožđem (jer tamo tih dana hljeba nije bilo), pokličima, zagrljajima i suzama. Jer su Dalmaciju tada zapljušnule i vijesti o pogibiji mnogih njenih sinova i kćeri u Četvrtoj i Petoj ofanzivi. Mnogi »sjevernjaci« prvi put su tada ne samo vidjeli more, već su se čak tih svježih jesenjih

Posle kapitulacije Italije, Vrhovni štab je 15. septembra odlučio da Prvu diviziju uputi u Dalmaciju. Na fotografiji (gore) borci Prvog bataljona Proleterke, koji su se do Splita vozili i zaplenjenim kamionima (septembar 1943. godine na deonici puta od Aržana do Trilja).

Na maršu prema Splitu (gore, desno), kod Trilja, 17. septembra 1943, sleva: Miloš Vučković, dr Mario Rornano, Milan Simović Zeka, Vojo Branković, Miodrag Milović, Milovan Ivković i Mika Đorđević.

večeri i okupali u slanoj »Panoniji«, kako su nazvali Jadran.

Naši bataljoni su tu dobili značajnu popunu iz Splita i okolnih mjesta kroz koja su prošli, a od italijanskih vojnika koji su se dobrovoljno javili da s nama nastave borbu protiv fašizma 13. septembra 1943. u Splitu je formiran novi Peti bataljon naše brigade, bataljon »Garibaldi«, i u našoj Trećoj krajiškoj bataljon »Mateoti«. Jugoslovenski sastav naše brigade, osobito kasnije, bio je već prošaran Nijencima, Rusima Gružnjcima, Mađarima, Albancima (iz Albanije), Italijanicima, Česima, Poljacima, Mađarima (iz Mađarske), Slovincima, Austrijancima i Francuzima, ali tu je prvi put našu brigadu ojača-

Dr Nikola Nikolić, Miljuša Jovanović, dr Gojko Nikoliš, Mira Mitrović (zdesna).

Koča Popović, Svetislav Stefanović, Mijalko Todorović, Ivo Lola Ribar, Mika Đorđević, Vaso Jovanović i Vicko Krstulović u okolini Splita, septembar 1943. godine.

Grupa boraca Trećeg bataljona na obali, u okolini Splita, septembar 1943. godine.

Stobreč kraj Splita (slika gore, desno), septembar 1943. godine: Luka Božović, Ljubila Veselinović, Mirko Jovanović (ili Andra Milanović), Jovan Pejković Kezo, Jovan Petrović Uča poslednji u redu Miodrag Nešić Kesa (sleva).

la oružana formacija sastavljena isključivo od pripadnika strane nacionalnosti.

Naši borci su brzo zapazili prvog komandanta našeg prvog Petog bataljona, kapetana Elija Frančeska, Ilarea Mondiardi, Elijevog nasljednika na toj dužnosti, Marija Tindarija, zamjenika komesara bataljona, Losaso Đuzepea, prve žrtve medu našim »garibaldincima« posle ulaska u sastav Prve proleterske brigade, i neustrašive drugove Đuzepea Marasa, Demetrija Andonija, Marija Gucinatija, Tajana, Tuksa i Manasera.

Da bi sprječile evakuaciju plijena iz Splita, razoružavanje i političko pridobijanje italijanskih garnizona na jadranskoj obali, ubrzo su s nekoliko strana na Dal-

maciju navalile mnogobrojne motorizovane njemačke i ustaške jedinice. Kod Blata i Lovreća seljaci su javili našoj brigadi o nailasku jače neprijateljeve kolone od Imotskog ka Sinju. Iznad stare tvrđave Klisa kružili su njemački avioni i tamošnjoj svojoj opkoljenoj grupaciji bacali hranu, municiju i vodu, ali je mnogo padobrana odletjelo i na partizanske položaje. Počeli su danonoćni okršaji s rutinarnom njemačkom soldateskom, koja se žurila da po svaku cijenu, kako je to Tito u Petrovom polju i predvidio, prije nas ugrabi naoružanje i italijanske priobalne garnizone.

Radonja Vešović

Dvadeset peti jul 1943. godine, dan za koji je vezan pad fašizma, dan koji se u Italiji i inostranstvu godinama priželjkivalo, dočekao sam u Splitu. U redovima većine italijanskih vojnika, koji su bili presiti rata, i koji su, silom okolnosti, morali da vode osvajački rat protiv naroda koje oni doista nisu mrzeli, vladalo je tih dana pravo praznično raspoloženje.

Rukovodstvo oslobođilačkog pokreta, umesto da nas mrzi i da se bori protiv nas kao protiv okupatora, pozvalo nas je da se pridružimo jugoslovenskim partizanima u borbi protiv Nemaca i njihovih sateleita. Već 8. septembra dobar deo naših vojnika bio je idejno i faktički na strani jugoslovenskog naroda.

U to vreme je Vrhovni štab NOVJ odlučio da naš dobrovoljački bataljon uđe u sastav 1. proleterske brigade. Početkom oktobra 1943, u prisustvu naših komandanata kao i komandanata 1. proleterske brigade, zvanično nam je saopšteno da je naš bataljon uključen u sastav brigade. Tog časa je naš bataljon, jednodušnom odlukom svih njegovih pripadnika, dobio ime narodnog heroja našeg prvog »Rizordimenta« - bataljon »Đuzepe Garibaldi«. To ime je bilo izraz odlučnosti i volje italijanskih rodoljuba za borbu do potpunog oslobođenja od nemačkih zavojevača.

Lola je partizansko ime jugoslovenskog komesara koji je bio pridat našem bataljonu. U zajednici s njim organizovali smo i preduzeli marš u pravcu Bugojna. Za vreme marša on se trudio da nauči što više naših reči. Već u Bugojnu mogao je na našem jeziku da izrazi osećanje priateljstva jugoslovenskog naroda prema nama. On je s naporom nalazio i izgovarao reči. Ali smo ga razumeli i bili smo uzbudjeni kada smo na našem rođenom jeziku čuli da smo postali saveznici naroda, koji je zaista dostojan naših najvećih napora u žrtvama za postizanje zajedničkog cilja - slobode.

Mario Gucinati

Bataljon »Garibaldi« je formiran prvih dana po kapitulaciji, u Splitu 13. septembra 1943, i to većim dijelom od bivših karabinjera stacioniranih u Splitu a manjim dijelom od pripadnika Divizije »Bergamo«. Toga dana je u svoj dnevnik zablijedio Kisić niz zanimljivih pojedinosti, kao: »Po gradu se vide talijanski vojnici i karabinjeri sa crvenom zvijezdom na kapu. Pričaju da je preko 700 talijanskih vojnika i cijeli garnizon karabinjera sa svojim zapovjednikom pukovnikom Vennerandijem prešao u NOV i da su neki odredi već sudjelovali u borbi.« Stvaranje tog bataljona saopštili su depešom 13. septembra 1943. godine Lola Ribar, Vic-

Na fotografijama: ostaci nemačke kolone koju je uništilo Kragujevački bataljon na putu Imotski-Sinj, kod Lovreća, 25. septembar 1943.

Štab bataljona »Garibaldi« (5. bataljon Prve proleterske brigade): politički komesar Jovan Vujošević, komandant Ilare Mongilardi, zamenik političkog komesara Mario Gatani Tindari i načelnik štaba Jovan Pejković.

ko Krstulović i Karlo Mrazović (ispred štaba 4. operativne zone) Glavnom štabu Hrvatske: »Na našu stranu prešlo mnogo Talijana - oficira i vojnika«, dodajući da je »formiran talijanski bataljon Garibaldi.« Tu značajnu vijest objavio je list »Naprijed«, organ KP Hrvatske, u svom broju od 15. septembra 1943, a komandant A. Banina 14. septembra 1943. javio je Štabu 4. operativne zone: »Formiramo bataljon Talijana.«

Za 13. septembar 1943. ratni dnevnik Bataljona »Garibaldi« u cijelini glasi:

»13. septembar 1943, ponедјелjak.«

Split. - Potpukovnik Venosta, kapetan Dankola (*Giancola*) i poručnik Mambor odlaze u Spinut da razgovaraju sa svojim karabinjerima koji su тамо koncentrisани, pozivajući ih da podu za njima da bi prešli u partizanske redove. Preko stotinu, što podoficira što karabinjera, prihvataju poziv i odvode ih u komandu Gripe kraljevskih karabinjera gdje se naoružavaju i obrazuju jedinicu pod zapovjedništvom pukovnika Venosta.

Poručnik Mondilardi (*Mongilardi*) stalno je u Dubravi radi organizovanja vojnika koji pojedinačno pristižu tamo. Potporučnik Leone sa svojom jedinicom stalno je na položajima kod Naklice, sa kojih danju ispaljuje rafale iz mitraljeza

na bunkere neprijatelja u Omišu, izazivajući otpor protivnika koji otvara vatru iz minobacača.

Eskadrile štuka bombarduju splitsku luku, željezničku stanicu, Solin, položaje na brdu Kola i ujedno snabdijevaju hranom ustaše koji su se zabarikadirali u tvrđavi Klis.

Stanovništvo je uzbudjeno. Nema sklopnista, nedostaje hrane i vode.

Potpukovnici Venerandi i Venosta stupaju u kontakt sa partizanskim štabovima u Splitu i sa dr Ivom Ribarom iz Titovog Vrhovnog štaba u cilju našeg angažovanja.

U Štab Grupe kraljevskih karabinjera pristižu u međuvremenu i ostali vojnici iz 9. mob. bataljona, pa i vojnici iz drugih robova koji žele da se bore protiv Nijemaca. Ustanovljen je i jedan centar za regrutovanje pod rukovodstvom kapetana kraljevskih karabinjera Čerika Guljelma (*Cerica Guglielma*).«

Pripadao sam Splitskom posadnom bataljonu i ni sanjao nisam da će postati borac Prve proleterske brigade. Poslije prodora Nijemaca u Split krenuli smo preko Blata na Cetini, Vagnja, Šujice, Ku-presa, Donjeg Vakufa i Bugojna prema Travniku. Tu sam došao u Beogradski bataljon.

Nama, Dalmatincima, naviklim na topliju klimu, ništa u ratu nije toliko smetalo koliko - zima. A baš jednoga od hladnih zimskih dana, 18. siječnja 1943. godine u mene se uvuklo zime više nego ikada dотле. Kretali smo se prema Šujici.

Pred jednom kućom na putu uočili smo Nijemce. Napali smo ih i brzo razbili. Onda smo popalili njihove kamione. Mješćina. Led otežava kretanje. Nijemci su se sredili i krenuli u protunapad tenkovima. Pretrčavali smo u namjeri da zauzmemo pogodniji položaj. Pao je pogoden moj zemljak Mate Jerković. Pa još jedan borac. Pretrčao je uspješno Milan Krnić, noseći šarac. Pretrčim odmah za njim. Metak probija kroz porciju i prostrijeti me kroz lijevi bok. Drugovi su srećom vidjeli da sam pao. Pritrčavaju mi i izvlače iz vatre. Prebacuju me iza našega tek zauzetog položaja, a onda me, na konju, odvode do brigadnog saniteta. Spustila se magla, zima se uvlači kroz odjeću, a i rana se ohladila, pa osjećam studen kakvu dot-

* Izvod i prevod (italijanskog originala) operacijskog dnevnika za 13. septembar 43 - o formiranju bataljona »Garibaldi«.

Kolona Italijana od kojih je 13. 9. 1943. u Splitu formiran dobrovoljački antifašistički bataljon »Garibaldi«, koji je odlukom druga Tita ušao u sastav Prve proleterske kao njen Peti bataljon.

le nikada nisam. Činilo mi se: od rane smrti nema, ali me strah da se ne smrznam. Bilo mi je nešto toplijte tek kad su me, poslije prolaska kroz Kupres i Bugojno, partizanskim vlakom prevozili do Jajca. Iz Jajca smo krenuli ubrzo dalje, prema Vitovlju. Opet na konjima. I opet sam trpio od studeni.

Tačno na novu 1944. godinu Nijemcima je uspjelo da se probiju kroz naše linije i napadnu bolnicu. Nas, ranjenike prati i brani Peti bataljon brigade »Rade Končar«. Po zimi bolnica je manje-više stalno u pokretu punih 27 dana. Po skliskim, smrznutim stazama, i pored sve pažnje pratileaca, padaju konji sa ranjenicima, ili od zime umiru teški ranjenici. I tako sve do Drvara. Tu sam prezdravio.

Slavko Ljubenkov

